

Москаленко Н. О.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри перекладу**Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглянуто стратегії та механізми модифікації національного дискурсу під впливом соціокультурних та політичних чинників. Проаналізовано процеси взаємодії колективного мовлення з колективними світосприйняттям та оцінкою соціальної ситуації. Суттєва зміна українського колективного мовлення відбулася як легімізація периферійної лексики (відповідь українських воїнів російському кораблю як національно значущий мовленнєвий жест) та орфографічних помилок (правопис росія, путін з рядкової літери як видалення денотатів з поля значущих явищ). Цей феномен позитивного сприйняття «помилкового», «нелітературного» демонструє, як мовлення реалізує інтенцію спротиву в умовах війни. Мовленнєвий спротив призводить до тотальної десемантизації російських онімів, які сприймаються як фактори експансії українського культурного простору й колективної свідомості українців. Модифікується в сучасних умовах й парадигма мовлення в медіа просторі, де актуалізація єдності як найвищої соціальної цінності призводить до зміни модуля наративу. Цей модуль представлено в опозиції суб'єктів колективної комунікації: МИ – ВОНИ, концептуальні значення якої змінилися під час повномасштабного вторгнення росії в Україну. Національний дискурс розглянуто в парадигмі конгруентності, тобто багатоваріованості мовлення, соціально-культурної свідомості, колективної оцінки суспільства та його інституцій. Зазначено феномен порушення мовленнєвого узусу офіційного дискурсу як прояв конгруентності із колективним мисленням українців. Розглянуто, як мовленнєвий елемент з периферійного семантичного поля набуває комунікативної валентності в узуальному полі. Трансформація дискурсу у напрямку конгруентності розширює простір для словотворчості та прагматичних значень стилістично маркованої лексики, яка перетворюється на соціально-культурний код національного спротиву окупації. Коли соціальний стрес модифікує національне мовлення у напрямку позбавлення десемантизованих елементів, соціально значущим стає мовленнєвий елемент, якого не торкнулась профанація, для українців – це мовлення з периферії узуса. Умовою гармонійного розвитку нації є конгруентність національного дискурсу, коли чесність і щирість – це ознака висловлювання, наповненого енергією мислення.

Ключові слова: дискурс, конгруентність, узуальне значення, десемантизація, мовленнєвий жест, периферійна лексика, прагматичне значення, концепт.

Постановка проблеми. Дискурс як феномен і прояв мовленнєвої культури чутливий до історичних, соціокультурних та психологічних факторів існування нації. Елементи національного дискурсу реалізуються у всіх сферах мовленнєвого життя суспільства, але найбільш доступними для визначення

домінантних його ознак є, звичайно, медіа дискурс, політичний, рекламний дискурс. Тобто публічний дискурс, який може бути більш або менш конгруентним із дискурсом «життєвості», за Гуссерлем [1, 136], з тим загальнонаціональним дискурсом, що підкоряється іншим правилам, ніж політичний, принаймні, в українському суспільстві. Аналіз у напрямку розбіжностей між офіційно прийнятими максимумами спілкування та комунікативним мисленням українців здатен продемонструвати стан суспільства з точки зору конгруентності національного дискурсу. Вивчення хоча б поверхових ознак національного дискурсу під впливом загальнонаціонального стресу, спричиненого повномасштабним російським вторгненням в Україну, здатне експлікувати психоемоційний стан суспільства, його ціннісні орієнтири і, відповідно, вектори трансформації колективної картини світу, ступінь можливості такої трансформації у контексті концептів «добродійність», «гідність», «демократія».

Аналіз досліджень. Феномен дискурсу активно вивчається вже скоро як століття, і українська гуманітарна наука має ґрунтовні дослідження [2, 74]. У сучасному дискурствознавстві його розглянуто у таких напрямках: загальна теорія дискурсу [3]; методика дискурсивного аналізу [4]; типологія дискурсу [5]. В сучасній лінгвістиці ще очікується вивчення складових, а головне механізмів існування, національного дискурсу як реалізації українського мовленнєвого менталітету і, ширше, як прояву колективної свідомості.

Поняття конгруентності у вітчизняній лінгвістиці набуває все більш детального вивчення у царині когнітивної лінгвістики та лінгвосинергетики [6] саме як можливість експлікації механізмів цілісності тексту. Відносно конгруентності дискурсу, тим більше національного, поки що дослідницька робота не окреслена.

Інтенсивна модифікація українського національного дискурсу демонструє потребу такого дослідження. Саме конгруентність, узгодженість мовленнєвої поведінки на всіх рівнях функціонування комунікації з колективним світоглядом нації, відповідність слова справжнім, а не тим, що декларуються, цінностям суспільства, є не просто умовою гармонійного розвитку суспільства, здорового мислення, а ще й умовою перспективної реалізації національного менталітету в царині культури, освіти, науки, побуту, тобто в процесі самоідентифікації.

Мета дослідження. Визначити соціолінгвістичну природу механізмів, що змінили український національний дискурс в умовах війни. Розглянути ознаки трансформації дискурсу на рівні очевидних фактів, загально впізнаваних мовленнєвих жестів, задля розуміння механізмів лінгвістичної конгруентності та умов її втілення.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну національний дискурс перш за все розширює межі дозволених, легітимних (відповідно, існуючих у колективній свідомості як конструктивних, правильних) вербальних і невербальних складових. Недозволене феноменально сприймається суспільством як позитивне явище, як ознака національного спротиву.

Схожа мовленнєва реакція сталася у 2014 році, коли український дискурс впустив елемент нелегітимного висловлювання, але дуже обережно, закодувавши його в аббревіатуру ПТН ПНХ. Цей зухвалий мовленнєвий жест не прорвався у медіапростір, але набув національної конотації спротиву, став мовленнєвим кодом поряд з іншим: АТО.

У 2014 році неприпустимим було виконання міністром закордонних справ Дещицею А.Б. протестної пісні біля російського посольства, це назвали інцидентом, що викликав міжнародний резонанс. Але також відомо, який вплив мав цей сміливий комунікативний жест на протестувальників, які зібрались задля припинення підтримки росією терористів. Цей вчинок А.Б. Дещиці продемонстрував єдність влади з народом через подолання меж офіційного дискурсу. Цей комунікативний вчинок сприяв тимчасовій конгруентності національного дискурсу. По суті, ця комунікативна ситуація закарбувалась у колективній пам'яті та, припустимо, набула статусу комунікативної моделі досягнення конгруентності [7, 83].

Інтенція національного дискурсу після 24 лютого 2022 року не здатна була утримувати фортецю контенту узуальної комунікації. Публічний дискурс пускає висловлювання з іншого комунікативного контенту, знімаючи заборону нецензурної лексики, розриває сталий зв'язок у колективній свідомості між нормою мовленнєвої поведінки та наслідком її порушення. Тобто у колективну свідомість вбудовується новий ланцюг значень: те, що апіорі оцінене негативно і є проявом гіршого у людині, раптом набуває іншого концептуального значення і є проявом найкращого у людині.

Мається на увазі відповідь українських воїнів з острова Зміїний російському кораблю. У перші місяці війни українські міста були заповнені білбордами з цією відповіддю мовою окупантів, так само як і медіа контент. Вислів, що зазвичай сприймався як прояв агресивного мовлення з так званих нижніх регістрів свідомості, як амбівалентний жест протесту і зневаги до всього, що правильно і дозволено, вписався у національний дискурс як елемент вищого регістру свідомості (як прояв мужності та героїзму українських воїнів) і отримав феноменальну колективну підтримку.

За один день українці об'єднуються самим фактом погодження на легітимізацію асоціального мовленнєвого явища, тому що саме воно із іншого дискурсивного простору, якому, напевне, більше довіряють у площині «свій – чужий». Офіційно-публічний дискурс, з його стереотипними структурами, мовленнєвими кліше, виконує свою конструктивну функцію, як і має бути. Але якщо недовіра суспільства відчувається як висока, і у неофіційному дискурсі загальними є висловлювання із семантикою «то все брехня», то збільшується дистанція між двома мовленнєвими процесами, відбувається дисбаланс у структурі національного дискурсу між тим, що і як суспільство вимовляє «на камеру», і тим, що і як говорить «без камери», а головне – між колективним світоглядом та публічним дискурсом. Приклад такого дисбалансу втілено у творі

Василя Шкляра «Чорне сонце», де герої (українські хлопці-воїни АТО) жартують над передбачуваними промовами українських політиків, стильові й змістовні кліше яких вже давно розгадано, вже давно десемантизовано політичні гучні заяви, тому що вони штучні, є проявом відсутності конгруентності у межах політичного дискурсу [8].

В Україні такий дисбаланс вже давно формує концепт опозиції «справжнього і несправжнього, фантомного» слова, який вбудовується у світоглядну картину світу як ознака норми. В українському суспільстві явище «брехні, профанації» у таких сферах, як освіта, наука, політика, реклама вже майже нікого не дивує. Воно вбудовано у «правильний», легітимний національний дискурс, недовіра до якого вже є частиною національної картини світу. До речі, художній дискурс намагається вийти за межі простору «фейка» вже достатньо давно, обираючи шлях до мовлення з «нижнього» регістру свідомості. Максимально голосно дає пролунати нелегітимній лексиці Леся Подревянський, створюючи мовленнєву опозицію дискурсу, що одягається у форму доброчинності та порядності, легітимності та узуальності. Але, на жаль, український художній дискурс був до цього часу нездатним вплинути на статус концептів «брехня, профанація» у картині світу сучасного українця. Функціонування художнього дискурсу здебільше набувало стороннього існування у структурі національного дискурсу.

Саме у таких умовах висловлювання з нелегітимного дискурсу могло бути сприйнятим як національний спротив без профанації. Той факт, що медіапростір впустив нелегітимне мовлення у свої межі, свідчив про політичне рішення подолати дистанцію між комунікацією офіційно-публічною та неофіційною. У колективній свідомості відбулось начебто впізнання елемента того мовлення, якого ще не торкнулась «профанація». Відбулася суттєва трансформація національного дискурсу, у якому концепт «брехні, фейку» теж набуває зрушень у бік неприйняття.

Зрозуміло, що такі мовленнєві стреси не можуть бути тривалими, щоб не призвести до серйозних деструктивних процесів. Тому українці зафіксували у площині максимумів спілкування перифраз: «у напрямку російського корабля» або «за російським кораблем». Він набув відповідної легітимної контекстуальної значущості і функціонує як спосіб активізації ситуації мовленнєвого спротиву російській навалі. До речі, саме у такому статусі створено алюзію: Sometimes you just gotta know When to stick your middle finger up in the air – у пісенній композиції гурту Tvorchy, яка буде представляти Україну на Євробаченні-2023. Це про те, що у свідомості не тільки українців новий національний дискурс сприймається у контексті домінуючої функції – національного спротиву та єдності українців, тільки цей контекст виправдовує і наповнює новою семантикою елементи забороненого дискурсу.

Наступна ознака трансформації національного дискурсу також пов'язана з соціально-лінгвістичним явищем порушення норм правопису. У колективній свідомості зафіксовано негативну оцінку орфографічних помилок. Норми правопису майже «святина» мови. Тому порушення їх набуває максимальної значущості та сили впливу.

Про це також відомо у контексті художнього дискурсу, де недотримання здебільшого правил пунктуації перетворюється на художній прийом, переважно протестний, як наприклад у поезіях Ю. Іздрика. Це черговий намір художнього дискурсу

подолати «маскарадність» офіційного мовлення. Чим активніше узуальність затверджує правила та норми, які не узгоджуються з колективною картиною світу, тим інтенсивніше спротив мистецтва, «живого» мислення, який реалізується через «мовленнєвий злочин» по відношенню до узуальності. Відбувається феноменальне перетворення «мовленнєвого злочину» на комунікаційний жест спротиву, відповідно, оціночна координата змінює свій вектор: те, що безсумнівно негативно стає апіорі позитивно, лінгвістичне порушення модифікується у позитивно оцінену мовленнєву поведінку.

З початком війни українське суспільство погоджується з порушенням узуального правопису щодо деяких онімів. Назва країни, прізвище однієї людини викидаються з узусу, сприймаються за межею нормованого мовлення. Ми спостерігаємо унікальне явище: філософська, соціальна та психологічна складові мови демонструють свою природу, коли нелінгвістичні явища керують начебто ізоморфними нормами правопису.

Нас не так дивують випадки лексичної та стилістичної трансформації у структурі дискурсу під впливом нелінгвістичних феноменів: такий процес піддається експлікації і в науковому, і в побутовому мовленні, окрім того він динамічний, спонтанний, вочевидь мотивований. Але таке явище, як правопис, зазвичай набуває змін під впливом соціально-історичних чинників не спонтанно, не на очах суб'єктів комунікативної ситуації, як тепер. Тим більше значущим усвідомлюється колективне спонтанне погодження порушувати узуальний правопис.

Цей мовленнєвий жест – відбиток загальнонаціональної інтенції: викреслити денотати «путін» та «росія» з простору української картини світу, мовленнєво помститися, виокремлюючи ці оніми за межі апіорі правильного. Такий підсвідомий колективний мовленнєвий жест більш валідний, ніж відверті висловлювання негативного змісту щодо особистості та країни, тому що він йде з простору безособової феноменологічної реальності. І як такий він починає керувати простором суб'єктивного висловлювання.

Доцільно розглянути випадки такої зміни у правописі щодо слова «Бог» з протилежної розглянутим випадкам мотивацією. Суспільство прийняло норму писати з великої літери «Бог» як результат тривалих обговорень у науковому середовищі, як втілення «нерадянських» векторів у колективній картині світу. Велика літера – це знак наближення слова до ціннісної парадигми колективного світосприйняття. Суспільство «отримує» новий узус зазвичай як науково мотивований, при цьому зазвичай не відбувається конотативного наповнення орфографічної зміни, як це відбувається зараз. Під час війни зміни відбуваються за іншим принципом. Спрацьовує колективна узгодженість в ціннісних акцентах, мовленнєвий національний спротив не потребує наукового обґрунтування модифікації узусу мови.

Ми спостерігаємо, як ця інтенція реалізується поза межами дискурсу, коли світ відмовляється від російського у площині культури, науки та спорту. Доцільно проаналізувати, як трансформується національний дискурс українського суспільства коли демонтуються пам'ятники російським письменникам. Пантеон російських прізвищ: Пушкін, Горький, Ломоносов – вийшли із узуального семантичного поля, де вони існували не стільки як власні імена людей, скільки як назви вулиць і проспектів, і як такі десемантувались, особливо у свідомості молодшого покоління. У структурі національного дискурсу

вони настільки ототожнилися з топонімами, що навіть не осмислювались як елементи російської експансії.

У 2014 році, коли українські міста звільняли від лєніна, не виникало такої інтенції позбавитися від всього російського, тому що на той момент важливо було очиститися від всього радянського. Усвідомлення того, що простір української культури та свідомості був заповнений кодами російської культури задля формування колективної картини світу як частини російської, відбулося у повній мірі тільки тепер. Хоча люди, переважно старшого покоління, шоковані знесенням Пушкіна, мовляв: «У чому він винен?» Таке запитання можливе при умові, що власна назва ще сприймається у семантичному полі прізвищ, а не топонімів, тим більше не у полі, більш широкому за лексико-семантичне, а саме, ментальному, де воно набуває статусу культурного коду, який був використаний у якості зброї проти української культури. У час, коли молоде покоління вже інформаційно далеке від цих імен, валідність таких засобів експансії тяжіє до мінімуму. Під час активації національної свідомості російські коди зазвичай сприймаються як інформаційне сміття.

Очищення національного дискурсу від російських цінностей не супроводжується агресивним мовленням щодо персоналій. Іntenція цієї події – відновити конгруентний простір національної картини світу, тобто узгодити колективне світосприйняття з національно-культурними кодами, що надає можливість сформуватися новому національному дискурсу з ознаками конгруентності, відповідно, валідного, з високим ступенем потенціалу розвитку нової парадигми національних цінностей, ядром якої мають бути концепти з моральної площини: «щирість», «добросовісність», із соціокультурної: «самобутність», «гордість бути українцем», та соціально-політичної: «незалежність», «демократія», «євроінтеграція». Конгруентність – це ознака щодо «справжності», колективної довіри до мовлення як офіційного, так і побутового.

Наступною ознакою трансформації національного дискурсу, яка стала очевидною всім учасникам медіапростору, – зміна парадигми мовлення медіа контентів, суттєва модифікація і мовленнєвої поведінки, і максимум комунікації. Річ не про інформаційне наповнення контенту, а про ціннісні стратегії, які домінують в українському телебаченні в умовах війни. Сьогодні створюється позитивна конотація до всього українського різними засобами: суто лінгвістичними, фактологічними, комунікативно-інтонаційними, комунікативно-інтенційними.

Семантично і функціонально змінюється опозиція: МИ – ВОНИ. До 24 лютого 2022 року домінантним було протиставлення у межах українського політичного дискурсу: МИ та ВОНИ – це українці з різними політичними поглядами. Так у медіа просторі український політичний дискурс розгортав хвилі конфліктного мовлення, які розбурювали суспільство і створювали картину вкрай конфліктної та неспроможної політики в Україні. У свою чергу, неофіційний дискурс був сконцентрований на протистоянні МИ – ВОНИ в іншому лексико-семантичному полі: ВОНИ – це можновладці, політики, а МИ – спостерігачі їхнього комунікативного шоу. Ця опозиція настільки вкоренилась у свідомості українців, що частково втратила свою валідність, тобто не мала енергії спонукати на протистояння брехні.

Саме усвідомлення неможливості подолати цей конфлікт було підґрунтям для впровадження в українську ментальність

концепту «українське – недосконале». Незважаючи на рекламний слоган: «Обирай українське», що активно втілювався з 2014 року, ступінь задоволеності українським був незначним, судячи зі статистики бажаючих емігрувати або навчатися та лікуватися за межами України.

Сьогодні медіапростір реалізує лексико-семантичне поле МИ – ВОНИ у значенні: МИ – українці, що пишаються українським, ВОНИ – рашисти, колаборанти, що паплюжать засади гуманізму та людяності. Ця опозиція вмиг змінила ставлення до українського, знищила статус домінуючого концепта «українське – неясне» (про це свідчить хоча б прагнення багатьох українців нарешті вивчити рідну мову).

Висновки. Ознаки національного дискурсу можуть бути предметом ґрунтовних досліджень у царині соціолінгвістики, лінгвосинергетики, когнітивної лінгвістики задля розуміння принципів та законів функціонування суспільства, його мовленнєвого менталітету, ціннісних орієнтирів. Але навіть аналіз поверхових проявів національного дискурсу дає можливість оцінити стан колективної свідомості щодо сприйняття історичних подій. Окрім того українське сьогодні демонструє механізми психолінгвістичних перетворень у парадигмі цінностей, коли мовленнєвий вчинок з позитивною конотацією реалізується через порушення узуальних мовленнєвих явищ. Це свідчить про те, що українське суспільство, сконцентроване та об'єднане, породжує енергійний конгруентний національний дискурс, домінуючий концепт якого є «українське – гідне поваги та пошани».

Література:

1. Гуссерль Е. Криза європейських і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка*, 2002. № 3. С. 134–149.
2. Тріщук О.В. Наукові підходи до вивчення різних типів дискурсу. *Технологія і техніка друкарства*, 2017. 4(58). С. 69–82.
3. Піхтовнікова Л.С. Лінгвосинергетика. Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2018. 286 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Академія. 2004. 342 с.
5. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: колективна монографія/ред. Шевченко І.С. Харків: Константа, 2005. 237 с.
6. Кусько К.Я. Дискурс іноземної комунікації. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 244 с.
7. Бацевич Ф.С. Духовна синергетика рідної мови: лінгвофілософські нариси. Київ: Академія, 2009. 192 с.
8. Шнуровська. Л. Модальність у площині теорії конгруентності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. №3. С. 83–88.
9. Шкляр В. Чорне сонце. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. URL: https://bookclub.ua/read/shklyar/chorne_sonce

Moskalenko N. Sociolinguistic characteristics of the Ukrainian national discourse in the conditions of war

Summary. The article discusses the strategies and mechanisms of modification of the national discourse under the influence of socio-cultural and political factors. The processes of interaction of collective speech with collective worldviews and assessment of the social situation are analyzed. A significant change in Ukrainian collective speech took place as the legitimization of peripheral vocabulary (the response of Ukrainian soldiers to the russian ship as a nationally significant speech gesture) and spelling errors (writing of russia, putin as the removal of denotations from the field of significant phenomena). This phenomenon of positive perception of "wrong", "unliterary" demonstrates how speech realizes the intention of resistance in the conditions of war. Speech resistance leads to the total de-semanticization of Russian names, which are perceived as factors of the expansion of the Ukrainian cultural space and the collective consciousness of Ukrainians. The paradigm of broadcasting in the media space is also being modified in modern conditions, where the actualization of unity as the highest social value leads to a change in the narrative module. This is represented in the opposition of subjects of collective communication: WE – THEM, the conceptual meaning of which changed during the full-scale Russian invasion of Ukraine. The national discourse is considered in the paradigm of congruence, i.e. multi-layered coherence of speech, socio-cultural consciousness, collective assessment of society and its institutions. The phenomenon of violation of speech customs of official discourse is indicated as a manifestation of congruence with the collective thinking of Ukrainians. It is considered how a speech element from the peripheral semantic field acquires communicative valence in the usual field. The transformation of discourse in the direction of congruence expands the space for word-making and pragmatic meanings of stylistically marked vocabulary, which turns into a socio-cultural code of national resistance to the occupation. When social stress modifies national speech in the direction of de-semanticizing elements, a speech element that has not been touched by profanation becomes socially significant, for Ukrainians it is speech from the periphery of the us. A condition for the harmonious development of the nation is the congruence of the national discourse, when honesty and sincerity are a sign of speech filled with the energy of thinking.

Key words: discourse, congruence, usual meaning, de-semanticization, speech gesture, peripheral vocabulary, pragmatic meaning, concept.